

ВІЙНА У ФОКУСІ ДОКУМЕНТАЛІСТИКИ: СПЕЦИФІКА АВТОРСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

Дмитро Тельпіс, здобувач другого (магістерського) рівня факультету журналістики, реклами та видавничої справи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Аліна Червінчук, науковий керівник, старший викладач кафедри журналістики, реклами та медіакомунікацій, заступник декана факультету журналістики, реклами та видавничої справи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

У статті досліджено особливості авторської позиції та способи її представлення у документальних текстах про воєнні дії на Сході України, що опубліковані учасниками подій (на прикладі книги «Пехота» М. Бреста) та журналістами (на прикладі місцевих та загальнонаціональних ЗМІ).

Ключові слова: автор, війна, документалістика, український контекст.

Актуалізація воєнного дискурсу в українських документальних текстах спричинена початком бойових дій на Сході України. Вони спровокували жвавий інтерес до творів мистецтва про життя в умовах війни. Разом із тим, українська аудиторія потребує інформації про вищезгадані події не лише від ЗМІ, а й від безпосередніх учасників. Особливості репрезентування авторського осмислення воєнних дій у професійних журналістських публікаціях та текстах безпосередніх учасників подій обумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Мета дослідження — проаналізувавши тексти про воєнні дії на Сході України, визначити авторську позицію та способи представлення воєнної реальності (на прикладі книги Мартіна Бреста «Пехота», а також у матеріалах видань видання «Думская», «Високий замок», «Громадське» та «24 канал»). Для досягнення мети було поставлено такі **завдання**: визначити роль автора у творі,

окресливши основні підходи дослідників; визначити особливості побудови оповіді автором; виокремити авторську позицію; виявити особливості журналістської роботи при висвітленні подій на Сході України.

Зазначимо, що термін «автор» вживається в журналістикознавстві та літературознавстві в кількох значеннях. Передусім мають на увазі письменника, реальну людину. В інших випадках термін може означати погляд на дійсність, що виражається у творі. Життєвий досвід та внутрішній світ багато в чому слугують для письменника матеріалом, який піддається переробці й лише тоді має загальне значення, стаючи витвором мистецтва.

Безумовно, вагомий внесок у дослідження ролі автора в тексті зробив М. Бахтін у своїй концепції первинного та вторинного автора. Науковець розглядав автора як ієрархічно організоване поняття. Ця ієрархічність втілена в тріаді: біографічний автор — первинний автор — вторинний автор [2].

Окремої уваги, безумовно, потребує дослідження статусу автора у сучасній воєнній документалістиці. На переконання дослідниць О. Іванової та А. Червінчук «...статус визначає позицію, вектор і спосіб репрезентації воєнної дійсності» [7, 223]. За результатами попередніх праць А. Червінчук у своєму комплексному дослідженні типологізує автора сучасного документального твору про війну (та способи моделювання воєнної дійсності), увиразнюючи відмінності у комунікаційних стратегіях щодо репрезентування воєнних дій: автором-спостерігачем за подіями (некомбатантом, журналістом) [14, 69] та автором-учасником подій (комбатантом, військовим) [14, 145]. Вона зауважила, що основні комунікаційні наміри автора-спостерігача повинні бути зорієнтовані на інформуванні аудиторії, аби «забезпечити розуміння контексту ситуації та деталізовано відобразити розгортання подій на Сході України» [14, 70], та при цьому мають керуватися стандартами професійної діяльності. Натомість, на переконання дослідниці, автори-учасники подій демонструють власний пережитий досвід війни, що осмислюється ними та відображається доволі «хаотично та фрагментарно» [14, 147], адже вони не обмежені стандартами та рекомендаціями щодо своєї діяльності.

Спираючись на погляди авторки, ми поставили собі за мету визначити особливості репрезентації воєнних дій із обидвох позицій: учасника та журналіста.

Осмислення та репрезентація війни учасником подій. Роман (за визначенням автора) «Пехота» М. Бреста складається з 6 частин. Зауважимо, що частини книги самостійні та не поєднані хронологічно. У кожній із частин розповідається про різні аспекти діяльності піхоти. Автор показує героїв у різних обставинах та умовах — від роботи зі штабом до процесу ведення бою та облаштування своїх позицій. У книзі йдеться про атаки та оборону, про техніку та військову буденність, але завжди про людей, що воюють за свою країну.

Особливу увагу привертає частина «Збройні сили середзем'я», яка є п'єсою, адже характерними є опис місця дій, дійових осіб, час дії, ремарки та розбитий на репліки текст. У цій частині здебільшого йдеться про перебіг бойових дій та щорічний процес інвентаризації. За основу автор взяв імена героїв трилогії «Володар перснів», однак переніс їх в умови війни на Сході України. На нашу думку, автор відобразив події у вигляді п'єси, аби підкреслити абсурдність та театралізованість війни. «Театром», іронізуючи автор називає й те, що відбувається в будівлі штабу під час щорічної інвентаризації — ніхто з командирів не може підбити підсумки інвентаризації свого батальйону. А. Червінчук із цього приводу підкреслила: «...п'єса створює ефект трагікомічності...» [14, 159]; «війна в п'єсі зображена як універсальне явище, що зводиться до обстрілів з обох сторін воєнного конфлікту, унікальними є умови, в яких перебувають герої, та взаємини між персонажами» [14, 159].

Автор книги сентиментальний, чуттєвий, гостро реагує на події, що відбуваються. Він дає читачеві своє переосмислення реальних подій, що відбуваються на Сході України. При чому він не розповідає про глобальний процес, а про конкретну історію піхоти, частиною якої він є. Тому автор переважно зосереджується на розповіді про «Я» в умовах війни, він не бере за мету описувати хронологію бойових дій. Відтак, читач гостро відчуває позицію автора та інших героїв щодо конкретних ситуацій, що розгортаються. Наприклад, у першій частині автор ділить оповідь на власне розповідь історії та інтермедії,

де викладає свої внутрішні монологи та переживання. Часто автор розмірковує над тим, що таке війна для нього, як він ставиться до неї, як війна на нього впливає тощо. Загалом, йдеться про те, *що* авторові довелося пережити за 9 місяців на передовій.

Автор має чітку позицію щодо мотивів свого перебування на війні та до війни як явища. Він не приховує її від читача, а деколи виводить на перший план. Наприклад, автор ставить собі питання *«навіщо ти тут?»*. За мету він вбачає захист своєї території. *«Зачем? Чтобы мина упала на тебя, а не в город, за твоей спиной. Достаточный ответ для тарифной зоны, а? Как думаешь? Как для меня — то более чем»* [4, 53]. Він сприймає своє перебування на війні як щось значуще в долі. Свою позицію автор демонструє також у ставленні й до своїх ворогів, яких він називає винятково «сепарами» чи «имперскими гражданами».

Для авторського стилю характерним є використання іронії, гумору, а також сленгу та ненормативної лексики, що застосовується для демонстрації свого ставлення до війни та розуміння цього явища.

Герої книги «ненавиділи» війну й одночасно «любили» її. Через побутові ситуації автор розповідає й про проблеми. Цей період свого життя він називає військовою долею. Наприклад, іронічно описує процес заповнення документації та перевірки: *«Вчера — война, сегодня — война... Когда бумаги готовить будем?»* [4, 197]. Автор показує війну як абсурдне явище не тільки в глобальному розумінні, а й у конкретних правилах ведення війни (підготовки документації, звітності тощо).

Ненормативну лексику автор використовує у ситуаціях, коли герої знаходяться у безвиході, коли терміново потрібно прийняти рішення, у випадку ведення бою, особистих суперечок або для гіперболізації конкретної ситуації. Автор «покладається» на своїх героїв — він демонструє поведінку людини в стресовій для неї ситуації.

Гумор використовується автором на противагу ненормативній лексиці — у ситуаціях, коли герої більш-менш розслаблені (після бою, зранку, під час поїздки в магазин, планування тощо). Проте конкретні жарти від героїв доповнюються

іронічною манерою розповіді самого автора. Жартують герої й під час обговорення проблем армії загалом. Наприклад, *«Машина на гражданке, которая завелась зимой, вызывает злое нетерпение из-за прогревающейся печки. Машина в армии, которая завелась зимой, вызывает дикий восторг. Все шестнадцать секунд. Пока не заглохнет»* [4, 249]. Розмови героїв також містять іронію та гумор. Наприклад, коли герої відповідають іноземцям в інтернеті: *«... Надо было: гуд морнинг мэм, ай эм брейв юкрейниан солджер фром самый передок энд ай си сепаратистен эври дэй»* [4, 28]. Автор іронізує не лише про наявність війни, як явища в сучасному світі, а й з приводу умов, в яких йому та іншим героям доводиться воювати. Автор зазначає, що головною та найкращою зброєю для нього в цій війні був *гумор*. Це не просто прийом, а особливість сприйняття світу та війни, повноправна складова картини світу автора та його моделі світосприйняття у вигляді тексту.

Також використовується сленг (широкого вжитку та спеціалізованого військового). Автор не тільки використовує його в розповідях, але й відводить йому окрему частину книги (*«Записки пальцем»*). Для нього відсутність фольклору, військового сленгу, прикмет — це не армія, а *«просто толпа людей»* [4, 248]. Від цивільних традицій вони відрізняються тим, що військовослужбовець живе *«тут і зараз»*. Тому для військових такі терміни — це обов'язкова частина буденності. Наприклад, автор розповідає, що на війні немає слова загубив, дає своє визначення щорічній інвентаризації та перекладає сучасні слова (смузі, бізнес-ланч, скілл, інвайт тощо) на *«військову мову»*.

Осмислення та репрезентація війни журналістом. У своєму попередньому дослідженні ми констатували: *«Роль журналістів обумовлена наміром — продемонструвати людей, котрі знаходилися в умовах конфлікту. Це небезпечні обставини, а тому — викликають неабияку емоційну напругу у героїв. У своїй діяльності журналіст зобов'язаний дотримуватись професійних стандартів»* [13, 126]. Очевидно, що такі своєрідні *«рамки»* обумовлюють та визначають, роботу журналіста, а також і спосіб нарації (на відміну від учасника, журналіст не має право висловлювати свою думку і позицію).

Наприклад, у репортажі видання «Думська» «Тихо пришли — тихо ушли: как украинские снайперы на фронте работают» [9] йшла мова про роботу українських снайперів на «нульовій» лінії бойового зіткнення. Події на Сході України в матеріалі визначили як «російсько-українську війну», що є принципово важливим для формування уявлень в аудиторії про бойові дії. У репортажі детально розповіли про перебіг операції, вдалися до опису зброї, військових, подали думки безпосередніх учасників. Окрему увагу журналіст приділив власним, що допомогло краще передати атмосферу та занурити читача у події, що описувались. Матеріал доповнено фото- та відеоматеріалами, аби візуалізувати перебіг операції.

Водночас видання «Високий замок» вдається здебільшого до публікування заміток, в яких увага була привернута до подій минулої доби на лінії бойового зіткнення — кількість порушень режиму тиші, кількість поранених тощо. Наприклад, «Війна на Донбасі: бойовики дев'ять разів обстріляли українські позиції, є поранений» [6], «Бойовики атакували позиції української армії біля Золотого, є втрати» [3]. У матеріалах чітко виявляється протиставлення позицій «ворог — свій»: українських військових називають «воїнами», «мисливцями за ворожими снайперами», а бойовиків — «ворожі снайпери», «професійні снайпери ворога».

Також ми визначили, що *«важливим є питання побудови комунікації з безпосередніми учасниками бойових дій»* [10]. До прикладу, журналісти видання «Думская» ставили недоречні питання, які направлені не на розширення уявлень аудиторії на тему: «що таке війна і що пережив цей герой, беручи участь у подіях на Сході», а — на реалізацію інфотейнменту. Констатуємо, що комунікаційні наміри авторів окреслених видань різняться: якщо у першому випадку видання «Думська» робить акцент на місцевих учасниках війни, то «Високий замок» намагається розповідати про загальний перебіг подій, не зосереджуючись винятково на історіях місцевих учасників бойових дій.

Для загальнонаціональних ЗМІ тема війни на Сході України теж є досить актуальною. Наприклад, на телеканалі «Громадське» опубліковано серію інтерв'ю з військовослужбовцями. Матеріали мають єдину концепцію: розповідь

про досвід військових: «19-річний командир» [1], «Тактик. 19-річний кіборг» [8] тощо. Спільним для цих інтерв'ю є ознаки репортажності (кадри місцевості, умови життя військовослужбовців, розповіді про обстріли, розмови між бійцями тощо). Головне в матеріалах — демонстрація людини в умовах війни. «24 канал» також публікував окремий проєкт про військовослужбовців. Наприклад, «Відверте інтерв'ю з бійцем-гомосексуалом, який воював на Донбасі» [5]. Зауважимо, в інтерв'ю журналісти переважно зосередились на приватному житті військових.

Отже, репрезентація військових в українському медійному просторі хоч і представлена, проте журналісти *«не завжди дотримуються професійних стандартів, а часто використовують історії військових для “клікбейтного” заголовку»* [10, 128].

Керуючись рекомендаціями щодо особливостей висвітлення воєнного досвіду безпосередніх учасників, ми реалізували журналістський проєкт у форматі серії інтерв'ю під назвою «Миттєвості війни: досвід ветеранів бойових дій на Сході України» [11], що складається з 5 друкованих матеріалів. Комунікаційним наміром цього проєкту було репрезентувати рефлексії українських військовослужбовців на тему війни у вигляді цілісних історій.

Кожне з інтерв'ю починається та закінчується авторськими рефлексіями/думками/відступами, що створює ефект репортажності у текстах. На нашу думку, найоптимальнішим жанром для висвітлення позиції військовослужбовців є інтерв'ю-монолог, адже це *«надасть читачеві змогу уявити, що герой розповідає історію безпосередньо йому — забезпечення ефекту розмови “тут і зараз”»* [12, 16]. У кожному заголовку до інтерв'ю вказано героя та найяскравіша його цитата, що демонструє пріоритетну думку матеріалу.

Наприклад, в інтерв'ю «Капелан Степан Вилущак: «Той, хто каже, що на війні не страшно, обманює» [11] подається історія військового священника. Текст розділено на тематичні блоки, в яких герой розповідає про свою історію «до, під час та після війни». Інтерв'юований сперечається з супротивниками, пояснює свою позицію, розповідає про побут священника на війні. Найголовніше —

демонстрація розуміння війни героєм та його мотивації перебування в зоні бойових дій.

В інтерв'ю «Сергій Ткачук: «Як завжди — весело. Вони стріляють, ми стріляєм...» [11] подається історія заступника командира роти з морально-психологічного забезпечення. Герой переважно розповідає про те, як війна трансформувала його картину світу. Принципово, що герой демонструє свій досвід участі у воєнних діях та рефлексує на цю тему. Окрім цього, він розповідає про нові звички, стосунки з сім'єю та побратимами.

До прикладу, в історії «Анна Сичева: «Від дітей приховувала, казала, що у відрядженні...» [11] йдеться про досвід жінки-військовослужбовиці. Це інтерв'ю направлене на руйнування стереотипів про те, що жінка не може професійно виконувати обов'язки військового. До уваги аудиторії демонструється мотивація героїні щодо участі в бойових діях, а також складнощі, які переживає звичайна жінка-військовослужбовиця в умовах воєнних дій на Сході України.

Відтак, зауважимо, що для повноцінного розкриття історій журналістові важливо вибудувати особливі довірливі стосунки з респондентом (героєм інтерв'ю). Тому *«журналістові варто прибрати бар'єр між собою та інтерв'юйованим, аби останній зміг розповісти більше»* [12, 16].

Висновки

Репрезентація воєнних дій на Сході України у документальних текстах узалежнена від статусу автора як: військовослужбовця (безпосереднього учасника подій), професійного журналіста.

У першому варіанті, автор має ширші можливості до способу нарації та висвітлення суб'єктивної оцінки війни. Так, автор має досить чітку позицію, яку яскраво виявляє в книзі — він проти війни, засуджує війну як явище та вдається до різних способів її оцінювання (до прикладу, іронізація). Автор показує читачеві своє розуміння та своє бачення подій на Сході України та пропонує для сприймання створену картину та модель світу автора на війні. Також простежується трансформація поглядів наратора впродовж розгортання подій.

У другому варіанті, журналісту необхідно дотримуватися чітко визначених професійних стандартів. В українському медіапросторі тему війни висвітлюють,

проте, на наше переконання, на недостатньому рівні (кількісному та якісному). Журналісти нерідко вдаються до «жовтих», «клікбейтних» заголовків. Здебільшого їх цікавить не воєнний досвід, а приватне життя військовослужбовців. Перспективним способом репрезентації історій військових із позиції журналістів, на нашу думку, є використання потенціалу журналістського формату інтерв'ю (зокрема, інтерв'ю-монолог), в якому демонструється сприймання та розуміння війни героями. При цьому журналістові важливо пам'ятати про свою роль модератора у розмові, щоб уникнути порушень професійних стандартів.

Література

1. 19-річний командир. *Громадське*. веб-сайт. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=frcbIaPt4rk> (дата звернення: 14.12.2019).
2. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. 2-е изд. Москва : Искусство, 1986. 445 с.
3. Бойовики атакували позиції української армії біля Золотого, є втрати. *Високий замок*. веб-сайт. URL : <https://wz.lviv.ua/news/406502-boiovyky-atakuvaly-pozytsii-ukrainskoi-armii-bilia-zolotoho-ie-vtraty> (дата звернення: 16.05.2020).
4. Брест М. Пехота. Київ: ДІПА, 2017. 384 с.
5. Відверте інтерв'ю з бійцем-гомосексуалом, який воював на Донбасі. *24 канал*. веб-сайт. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=nzZbl4BlMJQ> (дата звернення: 14.12.2019).
6. Війна на Донбасі: бойовики дев'ять разів обстріляли українські позиції, є поранений. *Високий замок* : веб-сайт. URL : <https://wz.lviv.ua/news/406038-viina-na-donbasi-boiovyky-deviat-raziv-obstriliaty-ukrainski-pozytsii-ie-poranyty> (дата звернення: 16.05.2020).
7. Іванова О., Червінчук А. Сучасна українська воєнна документалістика: автор та авторська стратегія. *Scientific developments of European countries in the area of philological researches*: Collective monograph. 2020. С. 221–237.

URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-56-3.1.13> (дата звернення: 16.10.2021).

8. Тактик. 19-річний кіборг. *Громадське*. веб-сайт. URL : :<https://www.youtube.com/watch?v=yzGKQ5PA1EI> (дата звернення: 14.12.2019).
9. Тихо пришли – тихо ушли: как украинские снайперы на фронте работают. *Думская*. веб-сайт. URL: <https://dumskaya.net/news/shahter-telo-i-razvod-osobennosti-boevoy-raboty-108394/> (дата звернення: 16.11.2021).
10. Тельпіс Д. Досвід ветеранів бойових дій на Сході України: особливості висвітлення в регіональних ЗМІ. *Секція наук із соціальних комунікацій. Підсекція «Реклама та медіакомунікації»*: мат. доповіді студ. наук. конф., 22-24 квітня 2020 р., Одеса, 2020.
11. Тельпіс Д. Миттєвості війни: досвід ветеранів бойових дій на Сході України. *Факультет журналістики, реклами та видавничої справи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*: веб-сайт. URL: <http://fj.onu.edu.ua/narodzhennia-voiniv-zhyttia-do-vijny-i-na-fronti/> (дата звернення: 10.11.2021).
12. Тельпіс Д. Миттєвості війни: досвід ветеранів бойових дій на Сході України (серія інтерв'ю): дипломна робота бакалавра. Одеса, 2020. 17 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/31661/1/061_Tel%27pis_Dmytro_Mykhaylovych1.pdf (дата звернення: 10.11.2021).
13. Тельпіс Д. Особливості роботи журналіста під час інтерв'ювання ветеранів ООС. *Сучасний медіапростір: історія, проблеми, перспективи*: мат. всеукр. студ. наук.-практ. конф., 19 червня 2020 р., Херсон, 2020. С. 126-128.
14. Червінчук А. Феномен війни в інформаційному просторі України 2015-2018 рр. (за матеріалами воєнної документалістики): Монографія. Одеса: Видавець С. Л. Назарчук, 2021. 252 с.